

Jak jsme uvedli v kapitolách týkajících se dat a dalších „jiných“ skupin, postoje k bezdomovectví a bezdomovcům nejsou příliš častým předmětem výzkumů. Naproti tomu přímo bezdomovcům se v posledních letech věnuje mnoho různých typů studií. Může jít o kvantitativní výzkumy zaměřené např. na bydlení lidí bez domova z veřejně politické perspektivy¹ nebo na skupinu klientů charitativní organizace.² Ale snad ještě častější jsou kvalitativní studie o způsobu života bezdomovců³ nebo o vybrané skupině mladých bezdomovců,⁴ případně o bezdomovecké komunitě ve vybraném městě.⁵ Naposled jmenovaný typ či zaměření výzkumu přitom zasahuje až do aplikovaného výzkumu, tedy do takového, který se snaží hledat řešení daného problému.

I v mezinárodní akademické komunitě jsou v posledních letech populární studie zabývající se bezdomoveckým životním stylem obecně, ale také se zaměřením na jejich zdravotní stav.⁶ My se však zaměříme na postoje vůči bezdomovcům. Také ty se zkoumají poměrně často jako aplikace či ověřování kontaktní teorie.⁷ Mimo sociologii se postoji k bezdomovcům zabývá také sociální psychologie. V tomto případě jde hlavně o ověřování kontaktní teorie u takzvaných stigmatizovaných skupin, mezi něž bývají řazeni i bezdomovci.⁸ A v neposlední řadě jsou postoje k bezdomovcům poměrně významným tématem i pro lékařskou etiku, která se zabývá chováním lékařů a dalšího zdravotnického personálu k bezdomovcům.⁹

1 Mikeszová, Lux 2013.

2 Prudký, Šmídová 2010.

3 Holpuch 2011; Hejnal 2013.

4 Vágnerová, Czémy, Marek 2013.

5 Toušek 2009.

6 Kelly, Caputo 2007.

7 Lee, Farrel, Link 2004; Knecht, Martinez 2009 a 2012; Loewenson, Hunt 2011 aj.

8 Např. Batson a kol. 1997; Christian, Clapham, Abrams 2011.

9 Např. Zrinyi, Balogh 2004; Chirayath 2006; Buch, Harden 2011 aj.

Když se vrátíme k české situaci, která nás zajímá nejvíce, můžeme říci, že pokud vůbec jsou postoje k bezdomovcům v rámci výzkumů sledovány, představují obvykle spíše dílčí téma. I proto tuto kapitolu uvedeme z širšího pohledu, který ale s bezdomovectvím souvisí, i když se netýká zdaleka jen bezdomovectví. To lze totiž mimo jiné definovat i jako krajní podobu chudoby či nouze.¹⁰ A právě postoj k chudobě – co je její příčinou, co vlastně je chudobou – se výzkumy zabývají častěji.¹¹ V našem případě budeme tedy vycházet především z toho, že vnímání chudoby nebo nouze může být pro utváření postojů k bezdomovcům důležitou součástí/backgroundem tématu bezdomovectví.

5.1—Chudoba pohledem sociologických výzkumů

Téma postojů k chudobě lze z pohledu empirické sociologie a konkrétně z hlediska dostupných kvantitativních výzkumů uvést alespoň ve třech různých podobách tak, aby se dalo vztáhnout k tématu postojů k bezdomovcům. První z nich je postavena na subjektivní definici chudoby dospělou českou populací, tedy co znamená chudoba pro společnost České republiky. A obě další využití podoby se zaměřují na vysvětlování či důvody toho, proč lidé žijí v nouzi. Výsledky těchto výzkumů na podobné téma jsou také názornou ukázkou, jak mohou být postoje společnosti (resp. jejího reprezentativního vzorku) rozporné.

Jak tedy chudoba může vypadat, když se na ni díváme prizmatem sociologického výzkumu?

Polootevřená otázka „Lidé jsou chudí, když...“,¹² která respondenty vyzývá k subjektivní definici chudoby, se objevila ve výzkumu Eurobarometr z roku 2010 zaměřeném na chudobu a sociální vyloučení. Z tohoto výzkumu ostatně čerpáme i přímo pro analýzu postojů vůči bezdomovcům a bezdomovectví. Česká populace se zdá být ve svých názorech na téma chudoby docela rovnoměrně rozdělená. Zhruba stejný podíl (27 %) lidí definuje chudobu jako stav, kdy se lidé kvůli omezeným zdrojům nemohou účastnit života společnosti, ve které žijí (v anglickém originále: *no participation because of limited resources*), a jako situaci, kdy lidé mají nižší příjmy, než je

¹⁰ Lidé bez domova jsou někdy explicitně popisováni jako součást tzv. „třídy nejchudších“ (Vašát 2014: 58).

¹¹ Např. Phelan, Link, Moore, Stueve 1997.

¹² To znamená otázka s předem danými variantami odpovědí a zároveň s možností reagovat spontánně.

pro ČR „oficiálně“ daný práh chudoby¹³ (28,5 %), a konečně jako závislost na charitativní pomoci nebo pomoci státu prostřednictvím sociální podpory (28 %). Všechny tyto odpovědi mají tedy shodně asi 28% zastoupení mezi dotázanými. Naopak mnohem méně často je definována jako nízký sociální status (8,5 %). Všechny zmiňované možnosti ale nejsou zcela spontánními odpověďmi, a nejde tedy o čistě subjektivní názor respondentů na chudobu, ale jsou to přímo nabízené možnosti, které navíc mají dost specifickou, a až technicistní podobu. Jinými slovy, málokdo by v běžném hovoru definoval chudobu tímto způsobem. Všechny nabídnuté možnosti jsou založené primárně na příjmovém nedostatku. A tak zejména s ohledem na naše hlavní téma, hlavní silnou a viditelnou souvislost s bezdomovci můžeme identifikovat v případě možnosti, že jde o „stav“, kdy se lidé kvůli „omezeným zdrojům nemohou plně účastnit života společnosti, ve které žijí“ – tato odpověď v sobě nese prvek sociální exkluze či marginalizace. Identifikaci můžeme provést i prostřednictvím spontánních odpovědí sdružených do kategorie: „nemohou si dovolit základní prostředky k životu (potravin, přístřeší, oblečení)“, již vyjádřilo více než 5 % respondentů¹⁴ a v níž je obsažena souvislost s životem bez stabilního bydlení.

Jak uvidíme dále, bezdomovce lidé skutečně vnímají jako extrémně chudé, ale k jejich obrazu obvykle patří i jiné charakteristiky než jen fakt, že mají málo materiálních a finančních zdrojů. Kromě materiální deprivace si možná ve větší míře všimají i chybějících sociálních a osobních opor a vazeb. To znamená toho, že jsou to lidé „bez domova“, nemají bydlení a práci, jsou bez rodiny, mají zdravotní problémy a podobně, a především se u nich předpokládá jiné osobnostní či psychologické nastavení.

Tabulka 5.1: Definice chudoby

Lidé jsou chudí, když	Počet	%
jejich zdroje jsou tak omezené, že se nemohou plně účastnit života společnosti, ve které žijí	272	27,2
mají na živobytí méně než (národní hranice chudoby) na měsíc	285	28,5

¹³ V roce 2010 to bylo 111 953 Kč za rok, to znamená 9329 Kč měsíčně. Pro zajímavost, v roce 2013 činil práh chudoby 116 196 Kč (dle ČSÚ). Tento údaj se týká jednotlivce. Jde samozřejmě o zcela uměle vytvořenou hranici, např. v rámci OECD je pro účely srovnávání mezi členskými zeměmi hranice příjmové chudoby stanovena na 50 % příjmového mediánu a v tomto ohledu patří ČR k zemím s dlouhodobě nejnižším podílem takto nastavené chudoby (např. MPSV, 2014).

¹⁴ Jde o řadu různých, ale významově blízkých reakcí, z nichž byla vytvořena jedna kategorie (viz tabulka 5.1).

Lidé jsou chudí, když	Počet	%
mají velmi nízký společenský status v naší společnosti bez ohledu na jejich zdroje	85	8,5
závisí na charitě nebo sociálních podporách	280	28,0
nemohou si dovolit základní prostředky k životu (potraviny, přístřeší, oblečení; spontánní odpověď)	53	5,3
Jiné (spontánní odpověď)	4	0,4
Není možné definovat jedním výrokem (spontánní odpověď)	19	1,9
Celkem	998	99,7
Není odpověď	3	0,3
Celkem	1001	100,0

Zdroj: Eurobarometr 74.I 2010

Tabulka 5.2: Důvody života v nouzi

Proč jsou u nás lidé, kteří žijí v nouzi?	2008	2010
Protože mají smůlu	23,8	19,0
Z lenosti a nedostatku pevné vůle	43,1	24,0
Protože je v naší společnosti bezprávní	15,4	32,0
Nevyhnutelně to patří k pokroku	9,9	18,0
Žádný z těchto důvodů	4,4	6,0
Nevím + není odpověď	3,4	1,0
Celkem	100	100

Zdroj: EVS 2008 + Eurobarometr 74.I 2010

Druhá podoba zkoumání postojů k chudobě, již využíváme, je založena na odpovědi na otázku, proč jsou u nás lidé, kteří žijí v nouzi. Tento indikátor je tradičně a mezinárodně používaný a představuje pro nás rovněž určité sdělení o zastávaných hodnotách ve společnosti. Právě odpověď na tuto otázku lze chápat jako dobře korespondující s tématem postojů k bezdomovectví, protože se ukazuje, že ve společnosti České republiky v určitém období existovala velmi silná tendence pokládat za důvod chudoby či nouze především *lenost a nedostatek pevné vůle*. Alespoň to ukazují výsledky výzkumu European Values Survey z roku 2008, jenž předznamenal globální ekonomickou krizi. To znamená, že lidé obvykle tento životní stav dávají do souvislosti s individuální zodpovědností, respektive viní chudé z toho, že si za svou situaci vlastně můžou sami, protože mají zmíněné vlastnosti, jsou líní a nemají dostatečně pevnou vůli. Takové postoje české společnosti z hlediska některých autorů mohou dokládat nebo podporovat tezi o významné síle takzvané neoliberální postmoderny tak, jak ji definuje

Jan Keller.¹⁵ Z jiného pohledu, který ale zároveň není popřením předchozího tvrzení, pak mohou být výsledkem převažujících hédonisticko-individualistických hodnotových struktur ve společnosti České republiky,¹⁶ v rámci kterých si každý může za svou situaci sám a každý by si měl sám pomoci.

Zmiňovaný postoj z roku 2008 bylo možné považovat dokonce za celoevropsky výjimečný, protože zatímco v ČR jej zastávalo 43,1 %, evropský průměr činil pouze 27 %. Naopak chudoba jako důsledek nedostatku společenské zodpovědnosti ve formě společenského bezpráví byla takto posuzována jen zhruba 15 % českých respondentů (evropský průměr představoval 35 %). Ostatně výjimečnost českých postojů v evropském kontextu je dlouhodobá: Ve všech předchozích výzkumech EVS od roku 1991 až do zmiňovaného roku 2008 byla individuální dimenze příčin chudoby vnímána stabilně nejvíce právě v České republice.¹⁷

V roce 2010 ve výzkumu Eurobarometru, kdy už byla krize všeobecně známa, však stejná otázka vyvolala přece jen trochu jiné reakce. *Lenost a nedostatek pevné vůle* zvolila jen čtvrtina respondentů, naopak existenci bezpráví ve společnosti vybrala zhruba třetina dotázaných. Tento zlom v názorech lze vysvětlit pouze dvěma způsoby. Zaprvé, krizové období se výrazně a poměrně rychle odrazilo na postojích lidí ve prospěch systémové zodpovědnosti za chudobu. Nebo zadruhé, v jednom (ale ve kterém?) z výzkumů se objevila metodická chyba. Při bližším pohledu, a hlavně ze srovnání s evropskými zeměmi však stále zůstává v platnosti konstatování, že ČR patří k zemím, kde je osobní zodpovědnost za chudobu preferována nejvíce, a zodpovědnost společnosti (nespravedlnost v ní) naproti tomu nejméně. I z tohoto důvodu se i v souladu s dalšími autory¹⁸ přikláníme k interpretaci, že v ČR se dlouhodobě chudoba přičítá spíše osobní zodpovědnosti (tzv. *undeserving poverty* – zasloužená chudoba, tedy chudoba nezasluhující si pomoc). Avšak v souvislosti s tehdy nastalou ekonomicko-společenskou problematickou situací došlo přeci jen ke snížení podílu lidí, kteří tento postoj vyjadřují.

Existuje ještě další, třetí výzkum, v němž byli respondenti dotázáni, jak se lidé stávají chudými. A právě tento výhradně český výzkum (alespoň pokud víme, takto kladené otázky jsou původní) přináší dost odlišné poznatky a dosavadní myšlenkovou konstrukci nabourává. Objevují se v něm tři výroky (viz tabulka 5.3, str. 76), které se ke vzniku chudoby vážou. V tomto výzkumu je odpověď zcela jasně preferována představa, že za chudobu lidí může stát. Takto odpovídají více než dvě třetiny respondentů. A naopak,

¹⁵ 2013.

¹⁶ Prudký a kol. 2009.

¹⁷ Pakosta, Rabušic 2010.

¹⁸ Tamtéž.

ještě výrazněji dotázaní nesouhlasí s tím, že si za svou chudobu člověk může sám (skoro tři čtvrtiny). Kromě toho platí, že podle názorů populace ČR v této zemi nemají všichni stejné šance dosáhnout úspěchu.

Tabulka 5.3: Postoje ke vzniku chudoby (v %)

	Rozhodně ano	Spíše ano	Spíše ne	Rozhodně ne
Všichni lidé v ČR mají dnes stejné možnosti dosáhnout úspěchu	3,0	18,3	37,3	39,4
Za svoji chudobu si v naší republice může člověk především sám	2,8	19,5	43,4	30,7
Chudoba lidí je především vinou našeho státu	26,3	40,9	23,4	3,5

Zdroj: Naše společnost, CVVM březen 2012

Poznámka: Dopočet do 100 % tvoří odpovědi „nevím“.

Jak to, že se v reakcích na tak blízké téma objevuje taková odlišnost, a vlastně protikladnost? Nelze to vysvětlit jen vzájemným časovým odstupem všech tří výzkumů, se kterými v této části textu pracujeme (z let 2008, 2010 a 2012), i když posun v čase, kdy probíhala světová ekonomická krize, jejíž následky pocítili i obyvatelé České republiky, by mohl být částečnou odpovědí. Z našeho hlediska mohou být odpovědi ovlivněny také pořadím a nastavením otázek v jednotlivých výzkumech. Uvození otázky ve výzkumu CVVM z roku 2012 totiž zní: „Nyní se Vás zeptám na několik otázek, které se týkají problému chudoby. Dále Vám budu číst několik výroků a Vy mi prosím řekněte, zda s nimi souhlasíte, či nikoli.“ a pokračuje výrokem o tom, že všichni lidé v České republice mají dnes stejné možnosti dosáhnout úspěchu. Na takto postavený výrok většina lidí reaguje jednoznačně odmítavě a pak zcela logicky souhlasí také s výrokem, že za chudobu může stát, a nesouhlasí s tím, že za svou chudobu může každý sám. Paradox společné existence vzájemně nekonzistentních odpovědí v rámci jednoho výzkumu může mít rovněž sociálně psychologické vysvětlení. To využívá teorii rozdvojeného vědomí (*split-consciousness theory* nebo *split-brain theory*), která na individuální úrovni osobnosti předpokládá možnost přepínání z jedné oddělené oblasti představ (resp. mozku) do druhé podle měnícího se kontextu.¹⁹ V tomto konkrétním případě se tento rozpor/paradox projevuje i mezi různými reprezentativními výzkumy provedenými v relativně krátkém časovém, ačkoli

¹⁹ Lane 1962; Kluegel, Smith 1986.

společensky turbulentním období let 2008 až 2012. Možné existence tohoto jevu v českém prostředí si všímá také Pakosta a Rabušic.²⁰

Tuto pasáž chápeme především jako úvod do obecnějšího kontextu, ve kterém se postoje k bezdomovcům vytvářejí. Jak bylo patrné, vztah mezi postoji k bezdomovcům a k chudobě není zcela průkazný. Obecně sice lze tvrdit, že je dlouhodobě silnější postoj k chudobě jako důsledku individuálního selhání (lenost a nedostatek pevné vůle), ale v kontextu, který se dotýká přímo dotazovaného a jeho reflexe situace v ČR, se představy lidí zaměřují spíše na selhání státu. Kdybychom tyto postoje velmi zjednodušili, mohli bychom je shrnout následujícím způsobem: Obecně platí, že za chudobu si může každý sám, ale jde-li o mě, pokud bych se stal chudým, nebo dokonce bezdomovcem, je to špatně nastaveným systémem, protože podmínky nejsou pro všechny stejné. Jaký postoj převažuje vůči bezdomovcům, jsme již naznačili.

5.2—Proč se lidé stávají bezdomovci? Důvody bezdomovectví

Postoje k chudobě, kterým jsme se věnovali v předchozí kapitole, byly do této knihy zahrnuty s cílem napomoci poznání společenského kontextu, v němž se postoje k bezdomovcům či bezdomovectví jako příklad extrémní chudoby utvářejí nebo konstruují. Analýza postojů k chudobě však tuto situaci neosvětlila úplně a ani nevedla k jednoznačným závěrům. V jakém světle se tedy ukazují postoje k chudobě v okamžiku, kdy se zaměříme již přímo na bezdomovce? Při tomto mnohem bližším pohledu zjistíme, že postoje vůči nim jsou založené především na představě o osobní zodpovědnosti, a to tak, že si za svou situaci mohou ve větší či menší míře sami.

Zdůrazňovaná silná osobní zodpovědnost lidí je vlastně pomyslnou červenou nití, která se vine celou kapitolou o bezdomovcích a bezdomovectví. Protože ale nechceme redukovat problematiku postojů k tomuto tématu na jediné konstatování, musíme naše zkoumání popsat mnohem více a podrobněji.

Postoje k bezdomovcům založené na představě o individuální zodpovědnosti lze kromě zmiňovaného indikátoru o důvodech života v nouzi, o kterém jsme mluvili výše (viz kapitola o chudobě a bezdomovectví, str. 72), tušit také v dalších výsledcích výzkumu Eurobarometr z let 2007 a 2010.²¹ V obou vlnách

20 2010.

21 Novější data zaměřená explicitně na bezdomovectví a bezdomovce a na důvody, proč se člověk bezdomovcem stane, nejsou v době, kdy píšeme tuto knihu, bohužel k dispozici.

byla otázka týkající se důvodů bezdomovectví namířena přímo na bezdomovce, byť možnosti odpovědi byly mírně odlišné (viz tabulky 5.4 níže a 5.6, str. 79). Analýza ukázala, že odpovědi českých respondentů jsou opět spojeny s preferováním možností, v nichž se předpokládá větší míra individuální zodpovědnosti. I proto je nejčastěji zmiňovaným důvodem bezdomovectví dlouhodobá nezaměstnanost v kombinaci se zadlužeností a rovněž závislostmi různého typu.²² Zároveň platí, že tyto možnosti představují v podstatě klasické celospolečenské problémy, typické pro dnešní českou, ale vlastně i evropskou situaci a opět nejsou navázány zdaleka jen a výhradně na bezdomovectví a bezdomovce. Odpovědi, které viditelněji akcentují to, že příčiny bezdomovectví jsou spíše systémové, jsou naproti tomu preferovány velmi málo. V těchto odpovědích jde nebo může spíše jít o špatné fungování společnosti, v níž jsou nedostupné nebo nedostatečně fungující sociální služby, případně nedostupné bydlení. V roce 2010 se objevila rovněž možnost odpovědi, že si lidé život v bezdomovectví zvolili sami, a skoro 30 % respondentů právě tuto možnost zvolilo. Z těchto kvantitativních dat lze tak postoj preferující individuální zodpovědnost interpretovat s poměrně vysokou mírou spolehlivosti, přesnější kontext těchto odpovědí bude patrný až v rozhovorech.

Tabulka 5.4: Příčiny bezdomovectví I (v %)

	2010
Ztráta práce a nemožnost najít další	46
Přílišná zadluženost	45
Závislosti	44
Nemožnost platit nájem	34
Vlastní volba způsobu života	29
Rozešli se s rodinou	20
Domov zničený přírodní katastrofou	17
Bez přístupu k sociální podpoře	16
Nemoc, postižení	15
Psychické nemoci	9
V důsledku migrace, nemají oficiální ID dokumenty	4
Jiné	0
Nevím	0

Zdroj: Eurobarometr 74.1 2010

Poznámka: Otázka „Jaké tři důvody z následujících podle vašeho názoru nejlépe vysvětlují, proč se lidé stanou bezdomovci?“

²² Provedená faktorová analýza, která sdružuje větší množství příčin do větších celků, neukázala smysluplné a interpretačně nosné vysvětlení.